

TIPAR. LECTURĂ. ARHIVE

Implicațiile apariției tiparului în spațiul românesc

Dr. Agnes Erich

Universitatea Valahia din Târgoviște

E-mail:agnes_erich@hotmail.com

Dr. Agnes Erich este lector în cadrul Departamentului Litere, Universitatea Valahia din Târgoviște și cadru asociat la Catedra de Informatică Aplicată a Facultății de Litere, Universitatea din București pentru activități de cercetare (în peste 8 proiecte de cercetare), precum și Director al Bibliotecii Universității Valahia din Târgoviște. Predă cursuri de istoria scrisului, cărții și tiparului, catalogarea documentelor și sisteme integrate de informare și documentare. Domeniile de cercetare predilecte: carte veche bibliofilă, biblioteci virtuale.

Rezumat

În contextul general al tiparului chirilic european, tiparul din Țara Românească se situează la loc de frunte, reflectând un grad înalt de dezvoltare culturală, un nivel și o tradiție care merită o atenție specială. Un fapt de cultură, ca înființarea tipografiei, nu poate fi studiat independent de nevoile societății din acea vreme. Apariția tiparului chirilic în Țara Românească a constituit o parte integrantă a unui fenomen european, o reflectare a acestuia pe plan local și nicidecum o apariție izolată, întâmplătoare, ruptă de dezvoltarea culturală europeană.

Cuvinte cheie: *Tipar, Arta ornamentală, Circulația cărților*

Apariția tiparului în Țara Românească la începutul secolului al XVI-lea reprezintă un act de cultură și civilizație, exprimând nivelul la care ajunsese dezvoltarea culturii românești din acea vreme. În peisajul general al apariției tiparului chirilic, tiparnița macariană ocupă locul al treilea în ordine cronologică, după Cracovia (1491), Cetinje (1493-1496) și înaintea celor de la Veneția (1512), Praga (1519), Goražde (1519), Vilnius (1525) și Moscova (1553).

Urmând îndeaproape tradiția manuscrisă locală și bazându-se pe experiența europeană în domeniul tiparului chirilic, tiparul macarian din Țara Românească a ocupat un loc de frunte în ceea ce a însemnat dezvoltarea culturală sud-est europeană. În acest sens cercetătorii Lajos Demény și Lidia Demény (1) afirmă că tiparul macarian nu a fost o apariție

întâmplătoare în contextul tiparului european, ci o reflectare a acestuia pe plan local.

Datorită faptului că dominația otomană se instaurează în Balcani în acest secol, iar condițiile de tipărire devin din ce în ce mai grele, tiparul românesc va juca un rol hotărâtor în aprovizionarea cu carte a slavilor din sud. În condițiile în care înaintarea otomană în Balcani a stârnit puternic și dezvoltarea culturală a popoarelor din această parte a Europei, autonomia Țării Românești, a Moldovei și Transilvaniei a creat acel climat economico-cultural în care tipărirea de carte a găsit un mediu prielnic. Putem chiar afirma, fără riscul de a greși că aproximativ un sfert din producția de carte chirilică din acest secol a fost realizată în tiparnițele din Țara Românească și Transilvania.

Între cărțile tipărite de Macarie în Țara Românească și tipăriturile de la Cracovia și Cetinje nu s-a putut descoperi o legătură directă, ci aceasta a fost observată între tipăriturile mai sus menționate și manuscrisele moldovenești din vremea lui Ștefan cel Mare: semiunciala moldovenească, inițialele ornate, vignetele și frontispiciile.

Odată cu Dimitrie Liubavici începe în Țările Române perioada artizanală în domeniul tiparului. Materialul tipografic al lui Dimitrie Liubavici este nou, diferit de cel al lui Macarie, constituind un pas înainte în domeniul căutărilor pentru a asigura cărții o nouă frumusețe. Noua etapă din istoria tipografiei muntene este importantă din mai multe puncte de vedere. Ea este o dovadă a continuității activității tipografice din Țara Românească. Ca meșteșug, tipografia condusă de Dimitrie Liubavici, ajutat de călugărul Moisi (cu care tipărise cărți în Serbia), a păstrat stilul celei dinainte, folosind vignete și inițiale rămase din vechea tipografie a lui Macarie și urmând același program de înzestrare a bisericii patronate de domn cu cărți strict necesare ritului bisericesc. Importanța tipăriturilor lui Dimitrie Liubavici reiese și din faptul că, prin tipărirea **Apostolului** (1547) în două ediții, pentru Țara Românească și Moldova, el se adresează tuturor românilor, căci, cu excepția stemei care e diferită, precum și a introducerii dedicației pentru domn, cele două tipărituri sunt identice. De asemenea, remarcăm faptul că meșterul tipograf nu a reluat editarea tipăriturilor din prima fază (macariană), ci a completat seria cărților de care avea nevoie biserica.

Tiparul macarian va exercita o influență decisivă asupra întregului tipar românesc de la Târgoviște, București, dar mai ales din Transilvania (încă de la începuturile sale tiparul transilvănean fiind tributار tiparului macarian). Astfel, **Tetraevanghelul slavon** de la 1546, tipărit de Filip Moldoveanul la Sibiu, nu este decât o copie a celui macarian. De asemenea, Coresi va tăia litere și va grava ornamente identice cu cele folosite de către

Macarie la tipărirea celor trei lucrări ale sale. Dar nu numai tipăriturile lui Macarie au servit ca model celor din Transilvania, ci și cele ale lui Dimitrie Liubavici, elemente tipografice specifice acestuia fiind prezente mai ales în tipăriturile din cea de-a doua jumătate a secolului al XVI-lea: **Sbornicul slavon** (1580), **Evanghelia cu învățătură** (1581).

Deși din punct de vedere cronologic tiparul din Țara Românească a apărut cu două decenii mai devreme față de tiparul din Transilvania, aici s-au tipărit mai mult de trei sferturi din producția de carte chirilică. Spre sfârșitul secolului al XVI-lea încetează tipărirea cărților în Țara Românească, iar în Transilvania centrele tipografice cunosc o activitate destul de redusă. În același timp tiparul românesc nu a rămas izolat de marile curente europene ale Renașterii și Reformei. Tipărirea primelor texte în limba română s-a realizat în strânsă legătură cu Reforma lutherană și calvină din Transilvania. Tiparul chirilic din Transilvania a avut în secolul al XVI-lea un rol definitoriu în dezvoltarea culturală a poporului român datorită faptului că aici s-au tipărit primele texte în limba română. Dacă în Țara Românească s-au imprimat în tot cursul secolului al XVI-lea numai texte în limba slavonă, în Transilvania au fost tipărite pentru prima dată o serie de texte biblice în limba vorbită de popor: cele patru Evanghelii, **Vechiul Testament**, Faptele Apostolilor precum și **Catehismul** (10 cărți în limba română, 24 în slavonă și 4 bilingve). Prin centrele sale tipografice de la Cluj, Brașov, Sibiu, Alba Iulia, Oradea, Orăștie și Sebeș, Transilvania a reprezentat o zonă importantă de afirmare a tiparului.

În ceea ce privește secolul al XVI-lea cartea arareori spune ceva nou și important în privința conținutului, deoarece tipăriturile din acest veac erau ori texte biblice, ori cărți de cult cunoscute conținând texte sacre. Postfețele din secolul al XVI-lea sunt în general foarte sumare ca și conținut, înscrierea într-o tematică religioasă a cărții vechi românești fiind un fapt firesc în contextul general al culturii medievale, în care singura ideologie era cea religioasă.

În ciuda faptului că în această perioadă lipsesc cărțile cu conținut laic, legăturile dintre societate și cartea tipărită au devenit tot mai strânse, deoarece cartea tipărită a îndeplinit un rol primordial în promovarea limbii, iar această realitate a constituit cel mai important aspect. Tipăriturile în limba română realizate în Transilvania, cu excepția acelor cu caracter vădit lutheran sau calvin, au circulat și în Țara Românească și Moldova.

În secolul al XVI-lea alături de tipar încă își desfășoară activitatea și scriitorii care continuă să producă cărți manuscrise remarcabile. Tipografii sunt mai mult decât meșteri sau artiști gravori, fiind persoane instruite, care aveau preocupări științifice și se ocupau și cu difuzarea cărții.

Producția de carte în zona sud-est europeană a cunoscut în secolul al XVII-lea o serie de mutații față de veacul precedent. Principala schimbare a constat în aceea că în teritoriile aflate sub directa ocupație otomană nu mai funcționa nici o tiparniță, pe când în secolul trecut cu toată activitatea lor restrânsă tipografiile din Cetinje, Goražde, Belgrad și de la mănăstirile Rujan și Mrkšina produceau un număr important de cărți. Producția de carte chirilică devine tot mai redusă și în acest context se afirmă rolul tot mai important al Țării Românești în aprovizionarea slavilor ortodocși cu carte religioasă tipărită.

În primele decenii ale secolului dese schimbări de domnie din Țara Românească și Moldova, amestecul Porții Otomane în politica internă au condus la lăncezirea activității tipografice. O schimbare benefică se constată odată cu instaurarea domnitorului Matei Basarab în Țara Românească și a lui Vasile Lupu în Moldova în deceniul al IV-lea al secolului al XVII-lea. Prin consolidarea puterii centrale și activitatea culturală începe să cunoască o anumită dezvoltare, domnii români și principii ardeleni ocupându-se de tipărirea de cărți în limba poporului, de înființarea de noi tipografii sau de refacerea celor de odinioară. Este perioada în care începe să se afirme umanismul românesc prin intensa activitate a cărturarilor vremii: Udriște Năsturel, Varlaam, Dosoftei, stolnicul Constantin Cantacuzino, Simion Ștefan, Antim Ivireanul, Ion Zoba din Vinț, Nicolae Milescu etc.

Față de tiparul din secolul precedent, tiparul românesc din veacul al XVII-lea va pune capăt monopolului cărții bisericești tipărite, fiind perioada în care apar o serie de lucrări cu conținut laic, cum ar fi: **Îndreptarea legii** (1652), **Bucoavna** (1699), **Divanul sau gîlceava înțeleptului cu lumea** (1698) etc. Ca urmare a acestui fapt începe să fie promovată și creația literară originală, dar și receptarea valorilor culturii universale.

O altă mențiune care trebuie adusă în discuție este aceea a faptului că, spre deosebire de cărțile de cult din secolul al XVI-lea, cele din veacul al XVII-lea sunt cărți bisericești care se deosebesc printr-un spirit militant și creator, neavând numai caracter sacru (**Răspuns împotriva Catehismului calvinesc**, 1645).

Dacă în secolul al XVI-lea doar 20% din producția de carte tipărită era scrisă în limba română, în secolul următor cartea în limba poporului devine preponderentă, reprezentând 60% din întreaga producție de carte.(2) În Transilvania toată producția de carte din această perioadă este realizată numai în limba română, dar cea mai mare pondere în acest sens o au însă Țara Românească și Moldova, unde în această perioadă se tipăresc monumentele limbii române: **Îndreptarea legii** și **Biblia** lui Șerban Cantacuzino.

Tot în această perioadă începe să se tipărească cărți în neolină, dezvoltându-se creația literară grecească. Examinarea tiparului în limba greacă din Moldova și Țara Românească din secolele XVII-XVIII trebuie văzută din punctul de vedere al felului cum el s-a integrat în istoria generală a tiparului românesc, cu privire specială asupra problemelor culturii românești pe care le exprimă.

În partea a doua a secolului al XVII-lea, un loc important în dezvoltarea tiparului românesc îl ocupă figurile luminate ale lui Șerban Cantacuzino și Constantin Brâncoveanu, domnii Țării Românești. Sub Șerban Vodă (1678-1688), în tensiunea conflictului dintre turci și creștini, cultura ia un nou avânt, culminând prin traducerea și tipărirea în limba română a **Bibliei** de la București (1688). Sub lunga domnie a lui Constantin Vodă (1688-1714), nepotul lui Șerban Vodă, se desăvârșesc tendințele anterioare ale culturii naționale, cât și triumful definitiv al culturii eline asupra celei slavone. De asemenea, se continuă traducerea cărților de cult în limba română, se accentuează influența occidentală italiană, dar se menține și cea răsăriteană, polono-kievană, iar artele capătă un nou avânt în dezvoltare. Este perioada în care funcționează în Muntenia tipografiile de la București, Câmpulung, Govora, Snagov, Buzău, Târgoviște, în Moldova cea de la Iași, iar în Transilvania cele de la Alba Iulia, Sebeș și Sibiu unde se imprimă mai puține cărți în limba slavonă și mai multe în limbile română, greacă și arabă.

Tot acum se tipăresc cărți și peste hotare, la Uniev, Roma și Bratislava și nu trebuie uitat nici faptul că spre sfârșitul secolului al XVII-lea se pun bazele tipăririi cărților în limba arabă, Antim Ivireanul și Mihail Ștefanovici având un rol precumpănitor în acest sens.

Postfețele cărților tipărite în secolul al XVII-lea conțin, pe lângă informații referitoare la locul și data tipăririi și ample precuvântări în care cărturarii români pledează pentru necesitatea tipăririi în limba română, limbă înțeleasă de popor, făcând în acest sens adevărate expuneri privind originea și continuitatea poporului român, despre unitatea limbii vorbite în toate cele trei provincii locuite de români. Predosloviile mai conțin și informații directe despre autorii străini din care s-a tradus o carte sau alta, oferind astfel și informații legate de cultura universală. În acest sens trebuie remarcată prefața la **Îndreptarea Legii**, unde se face o scurtă incursiune în istoria dreptului bizantin și roman într-un cadru mai larg de istorie antică europeană. Cărțile cu conținut religios conțin știri (în cadrul predosloviilor) despre obiectul disputei și despre adversari.

Însemnările de pe cărțile păstrate din secolul al XVII-lea relevă faptul că aceasta devenise mult mai accesibilă oamenilor simpli, care de

nenumerate ori se unesc în a cumpăra împreună câte un exemplar dintr-o anumită lucrare. Ele nu joacă rolul unor izvoare narative pentru că nu au ca scop o prezentare a întâmplărilor într-o înlanțuire succesivă, ci mai degrabă sunt consemnări întâmplătoare ale unor evenimente și fenomene singulare.

Secolul al XVIII-lea este secolul în care dominația grecească ajunge la apogeu prin stăpânirea politică; nu este însă o epocă lipsită de cultură. Domnii fanarioți întemeiază școli grecești, dau decrete și scriu legi în grecește. Limba greacă devine limba clasei conducătoare din principate și nu rareori găsim membri de mari familii boierești ale țărilor traducând din diverse literaturi în grecește sau chiar făcând lucrări originale în această limbă.

Cultura română se mărginește la școli alipite pe lângă cele grecești și socotite cu totul inferioare, iar ca producție literară cele mai însemnate scrieri sunt cele religioase. Această literatură a fost studiată de N. Iorga în lucrarea **Istoria literaturii române în sec. al XVIII-lea** (1901), stabilind cele două epoci: a lui Cantemir și a lui Chesarie, care corespund celor două jumătăți ale veacului. În prima jumătate, dezvoltarea literaturii religioase este mai înfloritoare în Muntenia când își desfășoară activitatea mitropolitul Antim și episcopul Damaschin, iar în a doua jumătate a secolului se produce și în Moldova o mișcare mai însemnată, astfel că îi întâlnim aici pe mitropolitul Iacob I Putneanul și pe Vartolomeu Măzăreanul, iar în Muntenia pe mitropolitul Grigore și pe episcopul Chesarie, Moldova rămânând mai în urmă cu activitatea literar-religioasă. Unii au explicat aceasta prin faptul că fusese prea mare figura lui Dosoftei și prea rodnică activitatea acestuia pentru ca altă personalitate culturală să-l poată egala.

Numărul cărților românești tipărite este destul de mare, iar centrele principale ale acestei activități sunt în Moldova, **Iași**, în Muntenia, **București**, **Râmnic**, **Târgoviște** și **Buzău**, la care trebuie să adăugăm și tipografia din **Mănăstirea Tuturor Sfinților**, iar în Transilvania cele de la **Alba Iulia**, **Brașov**, **Sibiu**, **Cluj** și **Blaj**. Tipăriturile scoase de aceste centre sunt, în primul rând, cărți fundamentale ale religiei creștine (Psaltiri, Evangheliile, Cazanii, Apostoli) și cărți de ritual (Molitvenice, Penticostare, Octoihuri, Liturghii, Ceasloave, Acatiste, Mineie). Ca și în secolul trecut, cartea se laicizează treptat, astfel încât spre sfârșitul secolului al XVIII-lea aceasta devine predominantă, fapt care a condus și la diversificarea celor care o utilizau, dar și la creșterea numărului știutorilor de carte. Pentru aceștia se tipăresc manuale, calendare, cărți populare, cărți cu conținut agricol.

Nu numai domnitorii se implică acum în tipărirea cărților, ci și tot mai mulți laici, boieri, negustori bogați, intelectuali. Însă, datorită condițiilor vitrege cartea nu cunoaște o dezvoltare prea intensă.

Cartea veche, în afară de conținutul de idei pe care îl transmitea era și un produs al măiestriei meșteșugarului artist și mărturie a nivelului atins de artele adiacente tiparului: gravura sau arta legăturii.

Primii tipografi au păstrat manuscrisul ca formă de prezentare a cărții deoarece nu puteau concepe o altă formă a cărții decât cea pe care o cunoșteau. Ca o concluzie privind aspectul tipăriturilor lui Macarie putem să-l cităm, pe S. Zimmer care spune în lucrarea **The beginning of cyrillic printing** apărută la New York în 1983 că “*cele trei cărți tipărite la Târgoviște au influențat tiparul în tot teritoriul cunoscut astăzi ca România, din partea de răsărit a Balcanilor și din Ucraina*”.

Tipografii și chiar materialul tipografic circulau de la un oraș la altul, după cum indicau comenzile, fapt care a permis pătrunderea de elemente grafice noi, de influență vest-europeană.

Ana Andreescu, încercând să facă o periodizare raportată la evoluția internă a aspectelor grafice din cartea veche românească conchide că Macarie ar reprezenta perioada clasică în ornamentica cărții, Dimitrie Liubavici ar face tranziția spre stilul de influență renescentistă, iar Transilvania se înscrie în estetica Renașterii târzii.(3)

În secolele XVII- XVIII se produce o diversificare în arta grafică a tipăriturilor, făcându-și apariția o mai mare varietate de litere de rând, xilogravuri noi dar și o nouă ornamentare a cărții. Estetica cărții se va afla sub influența barocului vest-european, propagat în lumea ortodoxă de Praga și preluat la noi prin filieră poloneză, ucraineană și bielorusă.

Xilogravura românească în secolul al XVII-lea este unitară în toate regiunile țării, datorită circulației artiștilor care au activat în toate centrele tipografice. Prin creația gravurilor, motivele ilustrative se îmbogățesc treptat, conturându-se un stil și o viziune autohtonă.

Totuși, în ceea ce privește ilustrațiile cărților bisericești, o discuție despre originalitate nu poate fi purtată deoarece tradiția creștină a impus o anume tratare a diverselor cicluri biblice. De asemenea, anumite teme au devenit clasice și artiștii gravori rar ieșeau din cadrul tratării tradiționale.

Influențele venite din Apus și din Răsărit au fost încorporate în arta autohtonă, în care sensibilitatea de tradiție bizantină se adaugă simplității și echilibrului artei populare. În secolul al XVII-lea se fixează tipologia paginii de titlu cu portal, elementele stemelor au o originalitate mult mai marcată, iar inițialele sunt prezentate mult mai fantezist.

În ceea ce privește legătura cărților putem distinge trei etape: secolul al XVI-lea în care legăturile se disting prin sobrietate, simplitate, eleganță rezultate din folosirea ornamentelor geometrice; secolul al XVII-lea și începutul secolului al XVIII-lea în care se folosește o ornamentație bogată,

florală, pe foițe de aur; secolul al XVIII-lea în care încărcarea ornamentală este oarecum obositoare.

Circulația cărților a reprezentat unul dintre aspectele cele mai importante și deosebit de semnificative în ceea ce privește funcția socială a vechilor scrieri românești. Relevând importanța acestui proces, Nicolae Iorga scria că *"marele merit al acestor cărți e că, trecând hotarele, au adunat sufletește prin viața culturală pe toți românii laolaltă. Prin ele, mai mult decât prin vechile manuscrise care circulau și se copiau puțin (...), s-a întemeiat o viață literară comună a tuturor românilor. Prin ele (...) s-a întemeiat ceva neprețuit pentru orice popor, căci cuprinde ceea ce va da formă gândului și simțirii generațiilor care vor urma: limba literară"*. (4)

Predosloviile vechilor cărți românești(5) dezvăluie cele dintâi destinația colectivă, comunitară a operelor pentru folosul de obște al întregului neam românesc. Vreme îndelungată ele au reprezentat singurele știri despre apariția cărților, oferind totodată garanția autenticității operelor. De asemenea, au înscris originea, unitatea și continuitatea neamului drept probleme fundamentale ale istoriei noastre. În acest context, unitatea și biruința limbii și scrisului românesc ni se înfățișează ca o năzuință sfântă, preoții, dascălii, diecii și grămăticii români traducând învățăturile fundamentale în limba neamului, înainte de toate ca expresie a afirmării sale de sine stătătoare, cum mărturisește și Coresi în epilogul **Evangheliarului** de la 1561, că a scris și tipărit cartea *"să fie popilor rumânești să înțeleagă, să învețe rumâni"*(6), iar în **Psaltirea** de la 1570, pentru că a văzut *"că mai toate limbile au cuvântul (...) în limba lor, numai noi rumâni n-avem..."*, convins fiind că *"...mai virtos cinci cuvinte cu înțelesul meu să grăiesc ca și alalți să învățu, decât întunerice de cuvinte neînțelese în alte limbi..."*(7)

Astfel, de la bun început, indiferent că au apărut în Transilvania, Moldova sau Muntenia, la Târgoviște, Sibiu, Brașov, București, Iași sau Alba Iulia tipăriturile s-au adresat tuturor românilor. Tipărind, la 1582 **Palia** de la Orăștie în limba neamului, autorul spune în prefață: *"numai noi, români, pre limba noastră nu o avem"*, și o oferă, tocmai pentru acest fapt, *"tuturor de un neam și o lege: "vouă, fraților români și cetiți și nu judecați necetînd nainte, că aveți cu adevăr a afla mare vistiariu sufletesc"*(8). Imprimând, la 1644, pe cheltuiala sa **Evanghelia învățătoare**, domnitorul Matei Basarab o socotea drept un *"dar (...) pre limba românească"*(9). La 1643, **Cartea românească de învățătură**, tipărită de către Varlaam la Iași, era și ea făcută *"dar limbii românești (...) către toată semințenia românească (...) pretutindere ce se află pravoslavnicii întru această limbă"*(10). La rîndu-i, în 1648, Simion Ștefan dedica **Noul Testament de la Bălgrad** tuturor românilor, în care scop chiar s-a străduit să unifice

graiul: "*dreptu aceia ne-am silitu de încît am putut cum să izvodim așa cum să înțeleagă toți*"(11), cuvinte ce reprezintă întâia formulare a nevoii și condițiile unei singure limbi literare românești.

La jumătatea veacului al XVII-lea, în condițiile ofensivei Reformei în Transilvania, cărturarul Varlaam în **Răspuns împotriva Catehismului calvinesc** (Iași, 1645), prin intermediul scrierii se adresează "*cătră creștinii din Ardeal (...) și cu noi de un neam români*" să nu se depărteze de ceea ce am luat "*de la moșii și strămoșii noștri*", ci să-și apere "*pînă la sînge*" legea, precum limba și neamul, și să nu se teamă "*de ceia ce ucide trupul că sufletul nu-l pot ucide*"(12). Despre **Psaltirea** apărută în 1651 la Bălgrad, predoslovia sa ne dezvăluie că a fost "*izvodită pre limba românească ca să o poată citi înțelegând-o și mic și mare*", traducătorii ei "*știind aceasta că apa totu-i mai curată și mai limpede în izvor decît în pîraie, că de ce se departă apa de izvor, totu-i mai întunecată și mai turbure...*" (13).

Pravila de la Govora, cartea legilor, tipărită de către Vasile Lupu în Moldova la 1646, și **Pravila** mare de la Târgoviște, în 1652, imprimată cu voia și cheltuiala domnitorului Matei Basarab "*ca să fie de folosul de obște (...) împăraților, domnilor, boiarilor și celor ce sunt pe mîna mai marilor, voinicilor, proștilor, bogaților, săracilor, călugărilor, mirenilor, bărbaților, muierilor, tinerilor și bătrînilor*"(14).

Dosoftei dăruia, la 1679, **Liturgierul** său "*limbii românești*" și printr-însa tuturor, "*carii nu-nțăleg sîrbiaste sau eliniaște*"(15), iar la 1683, în predoslovia **Paremiilor**, vorbind despre "*rumâneasca limbă*"(16), înțelegea prin ea poporul român. Domnitorului Șerban Cantacuzino, cu a cărui cheltuială apare la 1688, **Biblia de la București**, Theodosie al Ungrovlahiei îi închină mii de laude, pentru că o dăruiește norodului întreg, punând-o "*în sfeașnic ca să lumineze (...) rumânilor, moldovenilor și ungrovlahilor*" (17).

Predosloviile cărților românești imprimate în decursul secolului al XVIII-lea, îndeosebi în Epoca Luminilor, reflectă întocmai prefacerile timpului, spiritul nou. În predoslovia **Mineiului** pe luna noiembrie (Râmnic, 1778) episcopul Chesarie vorbește despre "*trei epohas*" din istoria poporului nostru, care mai înainte se numea "*dachi și gheti*", despre războaiele pe care "*Dicheval pre acele vremi voievod dachilor*" le-a avut cu Traian; amintește, de asemenea, pe "*Radul voievod ce-i zicea Negrul*" și o serie de domni ale căror nume "*s-au scris în cărțile pe care le-au tipărit*" , "*precum al lui Mathei voievod din Pravilă și alte cărți, al lui Șarban voievod în Biblie, al lui Constantin Brâncoveanul voievod în alte multe cărți*". Epoca sa, în care țara s-a învrednicit "*a câștiga în scris de la preaputernica împărăție așezămături pentru a sa oblăduire*", este considerată ca a patra epocă. În

Mineiul lunii ianuarie (Râmnic, 1779), ierarhul, continuând tradiția cronicarilor, relevă că "*linia neamului românesc*" se trage "*din slăvitul neam al romanilor, a căror slavă a strălucit împreună unde și-au întins și soarele razele*". Susținând originea latină a poporului român, episcopul Filaret, urmașul lui Chesarie, scria în **Mineiul** lunii iulie (Râmnic, 1780) versuri despre "Semnele românilor, cele dintru început fericite./Cu adevărat de la Roma zburând în Dachia sînt venite"(18)

Împlinirea mesajului predosloviilor o ilustrează, peste timp, caracterul larg popular al circulației vechilor cărți românești, răspândirea și receptarea operelor cu participarea nemijlocită și neconținută a cititorilor tuturor claselor și păturilor sociale românești. Tocmai din această cauză s-a urmărit cu predilecție dezvăluirea și punerea în circuitul științific a însemnărilor vechi scrise pe filele vechilor tipărituri în decursul timpului(19), întrucât, mai mult decât evidența statistică în timp și spațiu a operelor și volumelor lor, mărturiile cititorilor lor sunt cele care fac posibilă reconstituirea "călătoriei" cărților spre cele patru puncte cardinale ale pământului românesc cât și dincolo de hotarele lui. S-a avut în vedere însemnările acelora care au posedat cărțile, care le-au citit și le-au transmis mai departe, dintr-un loc într-altul, de la un cititor la altul.

Fenomenul cultural al circulației vechilor scrieri românești oglindește chiar împlinirea rostului lor. Au existat multe cărți care odată cumpărate, s-au păstrat neîntrerupt, din anul apariției până în prezent, în același loc sau cărți cu o circulație restrânsă, limitată la două sau trei localități învecinate cu așezarea proprietară a scrierii. Sunt în această situație îndeosebi tipăriturile apărute la cumpăna veacurilor XVIII-XIX și după aceasta, când cartea încetează a mai fi foarte scumpă, rară și nu la îndemâna oricui.

O carte a cunoscut o circulație impresionantă atunci când prezența ei într-un anumit teritoriu este atestată de un număr însemnat de exemplare și, în același timp s-a bucurat de interesul unui număr mare de cititori. De regulă, de o asemenea primire s-au bucurat cărțile din secolele XVI-XVIII, cele apărute între 1650 și 1750 îndeosebi. Acestea au fost: cărțile românești de învățătură renumite (începând cu păuceniile lui Coresi și Varlaam și sfârșind cu propovedaniile din Epoca Luminilor), scrierile de referință ale Bălgradului (îndeosebi **Noul Testament** și **Chiriacodromionul** de la 1699), vechile pravile românești, cărțile lui Dosoftei, edițiile cantacuzine și brâncovenești, cărțile imprimare de către Antim Ivireanul, urmate de suita amplă a edițiilor de la Râmnic, București, Buzău, Iași și Blaj.

Însemnările de pe cărți ilustrează și o schimbare de mentalitate. Scribul iese din umbră, își rostește numele și știe că acesta va rămâne în "istoria mică" a neamului. În ciuda modestelor semnături de "supuși",

"preaplecați", "copii de casă", "slugi", "logofeți" și "dintre toți cei mai mici", ostenitorii scrisului nu vor să rămână anonimi. Și nu doar ei, ci și alții, care vor "să știe" faptele trăite sau doar cunoscute de ei, vor "să știe" despre ei. Aceștia sunt de obicei cititori, presupunând că toți cei care au scris ceva pe o carte aflată în posesie temporară sau definitivă sunt și lectorii ei. Și lectura este o trudă, pentru a cărei vrednică încheiere se cuvine "*lui Dumnezeu laudă*" și inscripționarea faptului în sine, chiar și fără declinarea identității. Unii însemnează simplu "*până aici cetetu*", ca un semn de carte de unde lectura urma să fie reluată în vreme de răgaz. Succesiunea notațiilor construiește uneori un dialog imaginar: "*am citit pe aciastă minunată istorie până la sfârșit*"; "*și eu cel mai jos iscălitu pe aciastă istorie am cetit*". Alții, probabil obișnuiți ai lecturii, scriu precum acesta: "*De mult ce am cetit, am și urât. Și nemai având ce face, am scris pe această carte*".

Există și o altă categorie de însemnări de lecturare, cele care ne relevă nivelul de cuprindere al cititorilor. Deosebirea dintre cei cu "înțelegere" și cei pentru care cartea constituia un simplu exercițiu de citire, lipsit de conștientizarea mesajului, poate fi percepută dint următoarea însemnare: "*Mulți cetesc, dar pușini au înțelegere. Eu, nu pentru că să mă laud, înțeleg pușin. Că am avut vreamă de a mai ceti și alte cărți, dar însă nu numai să cetești, ce să înțelegi și cu fapta să urmezi*".

Concret, circulația și receptarea deosebită a acestor scrieri în societatea românească sunt atestate prin exemple ilustrative oferite de "călătoria" unora din exemplarele lor, de acele volume ce au străbătut în decursul timpului spații întinse și au fost folosite într-un număr mare de localități și de către numeroși și diverși cititori, mărturisind astfel împlinirea destinului scrierilor cu destinul oamenilor care le-au avut și folosit.

Însemnările de carte se deosebesc de izvoarele narrative prin faptul că, spre deosebire de acestea, nu au ca scop o prezentare a întâmplărilor într-o înlănțuire succesivă, ci mai degrabă sunt consemnări întâmplătoare ale unor evenimente și fenomene singulare. Numai pe baza acestora putem realiza o imagine mai vie despre circulația cărții, despre posesorii de carte, starea lor social-profesională. Ele ne mai oferă mărturii și despre o serie de aspecte de istorie politică și socială prin faptul că prin ele se consemnează unele evenimente cum ar fi războaie, domnii de asemenea, conțin și informații de ordin demografic oferind date despre nașteri, decese și despre cei care le-au consemnat.

Cu ajutorul lor se poate reconstitui viața socială, economică și culturală a societății românești, din secolele analizate mai sus. Însemnările manuscrise aflate pe spațiile albe ale filelor, marginal sau în interiorul scoarțelor, constituie, de asemenea, o excelentă istorie a schimbului de

valori culturale efectuat de către românii de pretutindeni, de-a lungul timpurilor.

Un rol aparte în șirul însemnărilor îl joacă evenimentele istorice: daniile domnești, construcții de biserici și școli, schimbări de domnii, răscoale și revoluții, războaie și ani de sărăcie, evenimente care au reținut în mod deosebit atenția, fiind ca atare consemnate cu grijă. Impactul omului cu natura reiese tot din aceste însemnări unde sunt descrise aspecte privind inundațiile, cutremurele, secetele sau alte fenomene meteorologice sau de altă natură pe care oamenii acelor vremuri nu și le puteau explica.

Accesibilitatea cărții ne este oferită tot de însemnările de pe carte deoarece primim informații despre costul cărții, prețul la care se achiziționa într-un anumit secol și implicit în ce măsură cartea putea cuprinde păaturi sociale mai largi sau mai restrânse.

Din cercetările efectuate până în prezent de diferiți oameni de cultură, reiese cu claritate că a existat o politică culturală a domnilor și boierilor de peste munți față de Transilvania, ajutându-i pe românii de aici, prin donații de cărți, uneori foarte consistente. În privința aceasta trebuie reținute eforturile lui Matei Basarab și Vasile Lupu, dar mai ales ale lui Șerban Cantacuzino, Constantin Brâncoveanu și stolnicul Constantin Cantacuzino.

Deloc neglijabilă este și intensă activitate a colportorilor de cărți, de la care sunt achiziționate tipăriturile, în multe cazuri, cu strădanii financiare deosebite, depuse de întregul sat. Remarcăm apoi eforturile pentru păstrarea cu sfințenie a bunurilor cumpărate, prin ocrotirea lor de a nu fi îndepărtate sau furate (aproape în fiecare carte se găsesc amenințări, ce iau în anumite situații proporțiile unor blesteme și imprecășii dintre cele mai grave) și pentru conservarea lor, prin dese măsuri ce se iau în vederea legării acestor cărți. Există situații în care pentru o anumită carte se angajează chiar unele procese. Se înregistrează apoi achiziționarea succesivă a unor tipărituri, ceea ce face ca, în anumite cazuri, cartea să treacă prin toate cele trei țări românești, ducând în felul acesta mesajul ei de la o comunitate românească la alta.

Șirul însemnărilor continuă și mereu ies la iveală noi și diverse informații. Acestea vin să completeze cunoștințele existente despre preocupările și simțămintele oamenilor de pe aceste meleaguri, ajutându-ne să înțelegem mai bine adâncurile spiritualității noastre.

Se pune întrebarea: Care a fost marele merit pe care l-au adus vechile tiparnițe ce au dăruit oamenilor alese opere, de mai mare sau mai mică întindere? Autorii, traducătorii, prefațatorii, editorii, meșterii tipografi, gravorii, ca și alte categorii implicate în imprimarea diverselor lucrări au contribuit la instaurarea ideii de unitate a românilor, înnobilând sufletele cu

sentimentul frăției. Se înțelege de la sine că nu a fost singurul merit al vechilor tipărituri, dar poate a fost cel mai important. Mulți dintre oamenii pământului, fie ei transilvăneni, munteni sau moldoveni, de la Brașov, Sibiu, Alba Iulia, Târgoviște, Govora, Câmpulung, Iași, Neamț etc și din alte centre tipografice s-au cunoscut, au legat prietenii, au exprimat prin cuvântul scris sau tipărit marea idee a comunității românești iar, prin operele lor, au contribuit la luminarea urmașilor.

Note bibliografice

- (1) L. Demény; Lidia Demény. *Carte, tipar și societate la români în secolul al XVI-lea*. București: Editura Kriterion, 1986, p. 34.
- (2) Cornelia Papacostea-Danielopolu; Lidia Demény. *Carte și tipar în societatea românească și sud-est europeană*. București: Editura Eminescu, 1985, p. 8.
- (3) Ana Andreescu. *Arta cărții: carte românească veche: 1508-1700*. București: Editura Univers Enciclopedic, 2002, p. 40.
- (4) N. Iorga. *Istoria literaturii religioase a românilor până la 1688*. București, 1904, p. 100.
- (5) A. Sacerdoteanu. *Predosloviile vechilor carti românești*. București, 1939.
- (6) B.R.V., Tom I, p. 54.
- (7) Ibidem, p. 56.
- (8) Ibidem, p. 109.
- (9) Ibidem, p. 145
- (10) Ibidem, p. 137-139
- (11) Ibidem, p. 165
- (12) B.R.V., Tom IV, p. 191-193
- (13) B.R.V., Tom I, p. 185
- (14) Ibidem, p. 192-193
- (15) Ibidem, p. 224
- (16) Ibidem, p. 224
- (17) Ibidem, p. 224
- (18) B.R.V., Tom II, p.227
- (19) D. Simonescu. *Circulația cărților*. În: "Valori Bibliofile", Râmnicu-Vâlcea, I, 1980, p. 141.